

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТА КРИТИКА ПОЛІТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

PROBLEM ASPECTS AND CRITIQUE OF THE POLITICS OF MULTICULTURALISM IN EUROPEAN COUNTRIES

Филик О.З.,

*аспірант кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Політика мультикультуралізму є одним з варіантів управління соціальним і культурним розмаїттям та часто застосовувалась чи поточно застосовується у країнах Європи. Тим не менше, попри свою популярність і відносну успішність у минулому столітті, сьогодні політику мультикультуралізму в більшості країн Європи все частіше й частіше критикують і згортають, хоча вона номінально залишається на порядку денному державотворчих процесів у них. З огляду на це, особливо зважаючи, що Європа є регіоном, в якому кількість і частка відмов від політики мультикультуралізму на користь інших підходів до управління розмаїттям є найвищою в світі, наукову статтю присвячено тематиці проблемних аспектів і критики політики мультикультуралізму в країнах Європи – як загалом, так і в окремих з них. У дослідженні констатовано, що дефекти та критика політики мультикультуралізму в країнах Європи є різногранними та різноаспектними, внаслідок чого їх згруповано у певні кластери чи рубрики. Водночас загалом аргументовано, що критика політики мультикультуралізму і спроби засвідчити її колапс в аналізованому регіоні є доволі відносними та умовними внаслідок відсутності уніфікованого розуміння, гетерогенності й різнотипності феномена мультикультуралізму. Відтак простежено, що оцінювання позитивів і негативів політики мультикультуралізму в країнах Європи залежить від того чи іншого змісту феномена мультикультуралізму, в результаті чого сьогодні можна легко вийти за рамки опозиції «асиміляція – інтеграція – мультикультуралізм». Тим не менш, все-ж аргументовано, що невдача і критика політики мультикультуралізму в країнах Європи зумовлена його парадоксальністю, адже ця політика створила саме те, проти чого вона й боролась і бореться досі, зокрема відмінності та ворожнечу між представниками різних груп і контроль титульної більшості над меншинами. Як наслідок, підсумовано, що поточно мультикультуралізм у країнах Європи не може ефективно реалізовуватись, адже не існує довіри між групами меншин та більшістю.

Ключові слова: мультикультуралізм, політика мультикультуралізму, соціальне та культурне розмаїття, країни Європи.

The politics of multiculturalism is one of the options for managing social and cultural diversity and has often been used or is currently used in European countries. However, despite its popularity and relative success in the last century, the politics of multiculturalism in most European countries is increasingly criticized and curtailed nowadays, although it nominally remains on the agenda of state-building processes in them. Given this, especially given that Europe is the region where the number and share of rejections of multiculturalism in favor of other approaches to diversity management is the highest in the world, the scientific article focuses on problematic aspects and criticism of multiculturalism in Europe – in general and in some of them. The study states that the defects and criticisms of the politics of multiculturalism in European countries are multifaceted and multi-layered, as a result they are grouped into certain clusters or rubrics. At the same time, it is argued that the criticism of the politics of multiculturalism and attempts to witness its collapse in the analyzed region are quite relative and conditional ones due to the lack of unified understanding, heterogeneity and diversity of the phenomenon of multiculturalism. Thus, it is observed that the evaluation of the positives and negatives of the politics of multiculturalism in European countries depends on one or another content of the phenomenon of multiculturalism, as a result of which it is easy to go beyond the opposition “assimilation – integration – multiculturalism” nowadays. However, it is argued that the failure and criticism of multiculturalism in Europe is due to its paradoxical nature, as this politics has created exactly what it has fought and is fighting against so far, including differences and enmity between different groups and control of the titular majority over minorities. As a result, it is concluded that multiculturalism in European countries cannot be effectively implemented currently, since there is no trust between minority groups and the majority.

Key words: multiculturalism, politics of multiculturalism, social and cultural diversity, European countries.

Постановка проблеми. Європа (передусім Західна) є тією частиною світу, в якій чи не найбільша кількість країн, зокрема Велика Британія, Данія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Швеція і менше Бельгія, Греція, Італія, Фінляндія, Франція та Швейцарія, історично, хоч і з різною інтенсивністю та тривалістю, розробляли, застосовували й модифікували (або роблять це досі) політику мультикультуралізму як один із сучасних варіантів управління соціальним та культурним розмаїттям. Водночас Європа

є тим регіоном, у якому кількість і частка відмов від політики мультикультуралізму є найвищою в світі, оскільки сьогодні більшість перелічених вище країн або вже відмовились від політики мультикультуралізму чи її окремих складників, або є дуже близькими до цього. З огляду на це безумовної уваги та дослідницької актуалізації на прикладі саме країн Європи заслуговує тематика проблемних аспектів і критики політики мультикультуралізму в країнах Європи – як загалом, так і в окремих з них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Означена тематика є популярною в сучасній політичній науці, про що можна зробити висновок на підставі наявності надзвичайно широкого масиву праць і доробків (детально див. у Списку використаних джерел). Серед них базовими і найновішими є наукові розвідки за авторством широкого переліку таких вчених, як Дж. Александер [1], Р. Берман [2], Дж. Боуен [3], Р. Брубейкер [4], К. Колдвелл [5], Т. Чоудрі [6], Х. Елвер [7], Р. Ейермен [8], Е. Гідденс [9], П. Гілрой [10], Н. Гоул [11], С. Гудман [12–15], А. Харріс [15], Н. Хопкінс та Л. Блеквуд [17], Я. Хусейн та П. Беггулі [18], К. Йопшке [19–22], П. Ківісто та Т. Фейст [23], А. Кундани [24], В. Кимлічка [25], А. Ленгін та Г. Тітлі [26], Е. Мейсон [27], Д. МакГі [28], Л. МакЛарен [29], Н. Мір, Т. Модуд і П. Вербнер [30–32], М. Оссеваарде [33, 34], Е. Філіпс [35], А. Раттансі [36], С. Шіффер та К. Вагнер [37], Ф. Таріфа та М. Ді Монте [38], М. Веркуйтен [40, 41], С. Вертовец та С. Вессендорф [41–44] й інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Тим не менш, навіть попри наявність дуже широкої палітри та вибірки досліджень тематики мультикультуралізму в країнах Європи, така проблематика, як аспекти і критика політики мультикультуралізму в цьому регіоні та його окремих країнах, зовсім не є вичерпаною, оскільки поточно, з одного боку, вона є не до кінця систематизованою теоретично та має хороший потенціал для свого подальшого трансформування, а також, з іншого боку, зовсім не завершена практично й доволі часто залишається інституціоналізованою на державному рівні. Тому в цьому дослідженні наголос робиться на перевірці припущення, що критика політики мультикультуралізму зовсім не обов'язково означає її згортання чи фіаско.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Враховуючи це, головним завданням запропонованого дослідження постає систематичний і скрупульозний аналіз проблемних аспектів й критики політики мультикультуралізму в країнах Європи, причому як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Розв'язання поставленого завдання дозволить збагатити політичну науку різними висновками стосовно тематики європейського мультикультуралізму, а також усвідомити їх у вітчизняному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того щоб підійти до аналізу поставленого дослідницького завдання, важливо з'ясувати параметри й особливості становлення політики мультикультуралізму в країнах Європи. Станом на сьогодні відомо, що європейський мультикультуралізм почав набувати своєї відносної розповсюженості і популярності в 60-х роках ХХ століття, коли чимало неєвропейських гастарбайтерів (трудових іммігрантів) почали з причин соціальної

та економічної потреби й зацікавленості (як їх самих, так і всіх приймаючих їх країн) прибувати до держав передусім Західної Європи [33]. Відтак з часом політика мультикультуралізму в цих країнах була спрямована на те, щоб зберегти культурні відмінності між європейськими (домінуючими) націями й іммігрантами (меншинами) за допомогою програм, наприклад, подвійного громадянства, національних субсидій для груп меншин, громадського мовлення, присвяченого ідеям мультикультурності, тощо [25, с. 6; 29; 36, с. 9–10; 42; 45]. Зумовлено це було тим, що ініціально дискурс про мультикультуралізм у Європі зображував іммігрантів доволі позитивно, зокрема як вразливих людей з-за кордону, котрими часто маніпулювали [1]. Принаймні до кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття в більшості країн Європи існували достатні ознаки того, що європейське населення й еліти дійсно рухались у цьому напрямі.

Однак з часом, зокрема з кінця 80-х років ХХ століття, така логіка почала піддаватись сумніву та критикуватись, особливо тоді, коли гастарбайтери й інші типи іммігрантів почали залишатись у європейських країнах їхнього проживання (на заміну «сезонній» міграції) та вимагати захисту своїх групових (а не стільки індивідуальних) прав. Доповнилось це тим, що неєвропейські іммігранти в країнах Європи все частіше розпочали створювати й розвивати економічно продуктивні етнічні та релігійні анклавні, а деяким із них навіть вдалось увійти до культурної і політичної еліти Європи. Тому з часом протидія і критика мультикультуралізму в країнах Європи поступово розширилась [25, с. 3; 44, с. 3], а свого піку набула, коли назрілою виявилась проблема передусім мусульманських меншин у регіоні та в цілому політизації ісламу [25, с. 7; 30; 36, с. 16; 37, с. 79]. Як наслідок, уже навіть до початку 90-х років ХХ століття образи та стереотипи щодо іммігрантів стали дуже негативними в більшості країн Європи, а особливого процвітання набув антиісламський політичний популізм [1; 46].

Урешті, до початку ХХІ століття в Європі фактично відбулось завершення соціального і навіть політичного формування своєрідної «мультикультурної драми» [47], яка у багатьох випадках, принаймні в суспільно-політичному дискурсі, почала бути націленою на означення «смерті» політики мультикультуралізму [7; 10; 18; 37]. Найвідчутніше це виявилось в ході і після фінансово-економічної кризи в світі з початку 2008 р. та починаючи з нового витка міграційної кризи у Європі з 2014–2015 рр., хоча доволі яскраво простежувалось і раніше. Як наслідок, можна стверджувати, що жанр і наповненість політичного, суспільного та медійного дискурсу щодо управління соціальним й культурним розмаїттям та, зокрема, політики мультикультуралізму і проти так званого куль-

турного релятивізму (на заміну якому в країнах Європи очікувано мав прийти «новий реалізм»), почали різко зміщатись, причому переважно у негативну сторону, починаючи із 90-х років ХХ століття, але постійно інтенсифікуючись і навіть інституціоналізуючись надалі [1; 46].

Причому в центрі уваги, як вже було зазначено вище, було поставлено передусім етноцентричну критику проти іммігрантів-мусульман та політичного ісламу чи політизації ісламу [1], які виявились «нормалізованою політичною проблемою» медійного, суспільного і політичного дискурсу в країнах Європи [33]. У тому числі з точки зору дилем взаємовідносин секуляризму та релігії в таких країнах, як Бельгія, Велика Британія, Данія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія та Франція, а поступово і у всій Західній Європі. Цікаво, що відбулось це і в національному контексті, і в загальноєвропейських публічних дебатах, у яких секуляризм почав ставати все більш центральною категорією «діагностики» сьогодення. Тим більше, що ісламизм у цей час все частіше почав асоціюватись із революційною ідеологією (передусім через вплив Ірану) та тероризмом (найперше через вплив ідей Аль-Каїди й Талібану), а тому все частіше, принаймні в академічному середовищі, реконструювався навіть як своєрідний «новий комунізм» чи «новий фашизм» та «ісламобільшовизм» чи «ісламофашизм» [2], проти негативних ефектів яких виступає глобальний капіталізм [34; 48, с. 143]. Загалом же політика мультикультуралізму в регіоні була піддана критиці та трактувалась як невдала внаслідок пріоритетного визнання ідентичності іммігрантів за рахунок перерозподілу соціально-економічного добробуту.

Засвідчень означених вище явищ і процесів є чимало, адже в європейській політичній історії задокументовано надзвичайно широкі потенціал, палітру та «досягнення» критики й реакцій проти феномена і політики мультикультуралізму [1] – і загалом, і в тій чи іншій країні зокрема. Причому такі реакції і критика ґрунтуються як на демографічних й інституційних параметрах і фактах про імміграцію (передусім мусульманську), зокрема на питаннях освіти, багатства, участі й мобільності, так і на соціально-психологічних та культурно-соціальних проблемах, зокрема на значенні й емоціях у середовищі громадянського суспільства. Відображенням цього став, наприклад, той факт, що внаслідок посилення демографічної присутності іммігрантів-мусульман у різних країнах Європи антигромадянське конструювання найперше ісламських цінностей змусило європейські титульні етноси та їхніх лідерів й інтелігенцію – у різних частинах партійно-ідеологічного спектра (тобто не тільки справа, однак й з ліва та з центру) – вимагати своєрідної гомогенізуючої асиміляції, через яку ефективно спотворювалось мусульманство [49].

На практиці в більшості країн Європи це виявилось у тому, що, представляючи та розуміючи публічну практику політичного ісламу як безпосередню загрозу європейській демократії, у регіоні в 90-х роках ХХ століття і надалі сумарно було ініційовано та запроваджено цілком нові обмежувальні заходи з приводу перевірки громадянства. Паралельно з ними поширення набуло зростання кількості та успішності / представництва ксенофобських політичних партій та різноманітних нових форм неофашистського насилля [1]. І це попри те, що ще декілька років чи десятиліть до цього, тобто до кінця 80-х років ХХ століття, у таких країнах, як Велика Британія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Франція, Швеція тощо, ключові ліберальні і соціалістичні / соціал-демократичні політсили й діячі, а також науковці, суспільствознавці й інтелектуали в один голос проголошували про доцільність створення « нової » постнаціональної та багатокультурної Європи і розуміли цей процес як цілком керований та впорядкований [31; 32; 41; 50].

Однак сьогодні таке спершу винятково позитивне розуміння доцільності управління соціальним та культурним розмаїттям засобами й інструментарієм саме політики мультикультуралізму все більша кількість науковців та політиків вважає помилковим. Навіть більше, вони зазначають, що вже у перші десятиліття політики мультикультуралізму в країнах Європи (там, де це, звісно, мало місце) «хвилі» незахідної / неєвропейської імміграції хоча б частково сприймалися якщо не цілком вито негативно, то принаймні скептично та доволі підозріло [51; 52, с. 51]. Тим не менш, знадобилось понад три десятиліття – від кінця 50-х – початку 60-х до кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття – для того, щоби «спазми антагонізмів» політики мультикультуралізму вплинули на вироблення широкої суспільної реакції із приводу значного відриву Європи від європейської громадянської сфери у її первісному чи традиційному вигляді [1]. Тому в більшості країн Європи (найменшою мірою у Сполученому Королівстві) повна або ж часткова відмова від політики мультикультуралізму, принаймні щодо груп мусульман і явища політизованого ісламу, лідерами різних партій та інтелектуалами, а також народними масами та масовою культурою була продемонстрована вже наприкінці минулого століття чи принаймні після подій 11 вересня 2001 р. Навіть попри формальну дієвість у деяких із цих країн політики мультикультуралізму на державному рівні.

Наприклад, у різних країнах Європи почалось політичне цькування мусульман і суттєве й наростаюче заперечення політики мультикультуралізму з цього приводу, зокрема внаслідок того, що мусульманські практики й місця почали все частіше сприйматись як небезпечні антигромадянсько

і загрожуючі європейській демократії як такій [1]. Статистичним підтвердженням доцільності таких дій стали європейські опитування в першій декаді XXI століття, які продемонстрували, що «більшість вважає, що їхня країна досягла меж культурного / етнічного розмаїття» [53, с. 3]. Так, 40 відсотків респондентів у цей час виступили проти надання громадянських прав і свобод навіть легальним неєвропейським іммігрантам, а третина опитаних прямо підтримала потребу їхньої репатріації, оскільки вважала, що саме політика мультикультуралізму, передусім стосовно мусульман, стала винною у сегрегації європейських суспільств [1]. Причому наголос робився (і продовжує робитись) на тому, що всьому проблемою є надмірна повага європейського соціуму до різних ісламських цінностей і відмінностей, а не так звана антимусульманська дискримінація та соціальне неблагополуччя мусульман загалом.

Як наслідок, вже 2007 р. лідер британських Консерваторів (які в той час були в опозиції) Д. Камерон прирівняв політику мультикультуралізму до «культурного сепаратизму», засудивши її як «навмисне послаблення ... колективної ідентичності», а вже будучи прем'єр-міністром (починаючи з 2010 р.), назвав мультикультуралізм «катастрофічною» та «неправильною доктриною», яка запровадила конструкцію «буквально, легального апартеїду» [1; 44, с. 1–31]. Подібні чи навіть серйозніші / критичніші звинувачення й епітети почали застосовувались щодо мультикультуралізму і в інших країнах Європи, із-поміж яких феномени «балканізації суспільства» та комунітаризму у Франції [54, с. 92] чи логіка конструювання «паралельних суспільств» у Німеччині [44, с. 8]. З цього приводу міністр внутрішніх справ ФРН від Християнсько-демократичного союзу В. Шойбле ще у 2006 р. аргументував: «Якщо ми хочемо відчувати себе частиною колективу, то має бути щось, що пов'язує нас на більш глибокому людському рівні, на рівні релігії та культури, а також цінностей та ідентичності» [55, с. 9].

Подібна і негативна динаміка ставлення до політики мультикультуралізму, але передусім до мусульман, у країнах Європи виникла й почала поширюватись і в середовищі науковців й інтелектуалів, котрі зазначають про громадянську недієздатність та загрозу демократії зі сторони іммігрантів [46]. Зокрема, у 2005 р. впливовий італійський коментатор О. Фаллачі заявила для «The Wall Street Journal», що Європа більше не є Європою, а швидше «Євразією» – колонією ісламу, в якій вторгнення мусульманства відбувається не лише у фізичному сенсі, але також і в ментальному та культурному вимірах, через що це вторгнення отрує демократію із очевидними наслідками для свободи думки та для самого поняття свободи [56]. Своєю чергою у 2010 р. консервативний німецький

письменник Г. Монат сказав для «Der Tagesspiegel», що іслам зовсім не є і не може бути частиною Європи, бо він історично був і лишається супротивником Європи, у тім числі в культурному, суспільному, політичному, конституційному чи загалом правовому сенсі [57], чим було підтверджено думку інших інтелектуалів і науковців [5; 58].

Однак найцікавіше те, що проти політики мультикультуралізму у Європі наприкінці першої декади XXI століття почали виступати (хоча й дещо пізніше, ніж консерватори та націоналісти) також і ліберальні та соціалістичні політики й інтелектуали, які протестували передусім проти ісламської імміграції, зважаючи на трансцендентні політичні принципи чи на прагматичну реальність у регіоні [1]. А деякі ж із них попереджали про ризики політики мультикультуралізму навіть раніше, як, наприклад, нідерландський соціолог та соціал-демократ П. Шеффер, який ще 2000 р. у газеті «NRC Handelsblad» зазначив, що однією з найвпливовіших інтелектуально-політичних полемік сучасності стала «мультикультурна драма» [47], а сам мультикультуралізм постав «картковим будинком», який у Європі повинен бути замінений опорою асиміляціонізму й інтеграції [4; 8].

Водночас, але в соціальній сфері, у 2009 р. в Швейцарії було організовано та проведено національний референдум, за результатами якого було заборонено мінарети [11]. У Нідерландах в ідентичний період чимало екстремістських груп почали публічно трактувати мінарети як «палаци ненависті» [49], а в Данії група провідних карикатуристів здійснила «напади» на Аллаха, зобразивши його як «вувькодушного тирана, блазня та зловмисника» [59]. В цьому ж дусі у Франції в 2011 р. дівчатам і молодим жінкам у державних школах було заборонено носити їхні традиційні хустки, оскільки у суспільстві, чи, принаймні, в його європейській частині, було вироблено уявлення про те, що нікаб – це мусульманський символ підкорення патріархальній владі та релігійній догмі [3]. Загалом же у Європі було вироблено переважаюче ідентичнісне, політичне і соціальне уявлення, що цьому регіонові та його країнам потрібна не абстрактна політика мультикультуралізму, а нового та реального асиміляціонізму як ефективного способу соціальної і культурної інкорпорації та громадянської інтеграції [4]. Саме завдяки цьому у європейському академічному середовищі було прийнято імідж «сейсмічного зрушення» в політиці стосовно іммігрантів, зокрема від політики мультикультуралізму (до 90-х років XX століття) до політики асиміляціонізму (після цього), більше орієнтованої на інтеграцію та громадянство [21; 27; 35, с. 4].

Причому у різних країнах Європи це було зроблено доволі по-різному. Так, у Великій Британії було ускладнено політику щодо імміграції та нату-

ралізації, які почали характеризуватись різноманітними «перевірками громадянства» й іншими громіздкими бар'єрами для «інтеграції» іммігрантів [12; 14; 22]. Крім того, нові критерії і правила почали вимагати, щоби потенційні громадяни Великої Британії вмільо демонстрували обізнаність із національними традиціями і мовою цієї держави [60], а «заробляння громадянства» стало можливим лише після певного випробувального терміну (на початку другої декади ХХІ століття термін становив три роки [6]). Натомість у Нідерландах запитують неєвропейських іммігрантів передусім про гомосексуалізм, нудизм, жіночі дрес-коди та атеїзм, однак звільняють від таких запитань вихідців із інших країн Західної Європи [61; 62]. Своєю чергою в Австрії у державних тестах перевіряють знання іноземцями назв і дат історичних битв [61], а в Німеччині запитують про полігамію та християнську культуру [1] і вимагають проходження надзвичайно широкого курсу німецької мови. У Франції ж узагалі запроваджено правило в рамках цивільного кодексу, згідно із яким громадянство дітям іммігрантів надається не при народженні, а у повнолітньому віці, коли ці особи здатні продемонструвати пристосованість до французьких традицій [3, с. 52].

Загалом же вчені та статистика засвідчують, що урізноманітнення тестів й створення інших різних бар'єрів для іммігрантів у більшості країн Європи суттєво підвищили рівень їхніх невдач й успіхів та широту отримання ними громадянства [13; 15], хоча й імміграція до Європи і надалі все більше інтенсифікується, однак і як легальна, і як нелегальна сумарно [63]. Через це європейська негативна реакція проти політики мультикультуралізму – це більше, ніж дискримінаційні дії і навіть нові обмежувальні закони й правила, але також і вимагання асиміляції демократичних цінностей у рамках популістського дискурсу та успіхів деяких екстремістських політсил в країнах Європи [38], зокрема у Греції, Данії, Італії, Нідерландах, Фінляндії, Франції, Швеції, Швейцарії тощо.

Відтак усвідомлення позитивів і негативів політики мультикультуралізму в країнах Європи залежить від того, як феномен мультикультурності й сама політика мультикультуралізму як певна повсякденна практика й «рамка», що формально регулює міжкультурні відносини та впливає на ідентичність [17], сприймаються соціумом у його буденному житті та політикумом у його боротьбі за отримання й утримання влади [16; 64; 65]. А саме в цьому контексті статистика засвідчує, що етнічна більшість у кожній із країн Європи традиційно виражає помірну або ж низьку підтримку мультикультуралізму й етнічним меншинам [40], а натомість різні, передусім етнічні і релігійні, групи меншин, до яких застосовують мультикультуралізм, – значно більшу підтримку титуль-

ної більшості в тій чи іншій державі [66]. Все це сумарно означає, що висока етнічна ідентифікація того або іншого суспільства пов'язана з меншим схваленням політики мультикультуралізму серед представників титульної більшості і з більшим схваленням політики мультикультуралізму серед представників груп меншин [39; 43].

Врешті, все це унаслідкується в тому факті, що з кінця 90-х років ХХ століття, але передусім у ХХІ столітті все більше теоретиків і практиків у країнах Європи зазначають не лише про доцільність критики, а й про «очевидність» «смерті» чи колапсу політики мультикультуралізму, причому в низці випадків це є реальною правдою [20; 24; 26; 28; 33; 38; 64]. Зокрема, про «смерть» мультикультуралізму свого часу зазначили такі видатні та впливові європейські політики, як Н. Саркозі, Д. Камерон, Б. Джонсон й А. Меркель – лідери трьох наймогутніших держав Європи, які у минулому вважались прообразами різних «філософій» щодо інтеграції іммігрантів та членства в ЄС [19]. Так, Д. Камерон, будучи прем'єр-міністром Великої Британії, в 2011 р. на безпековій конференції у Мюнхені наголосив, що мультикультуралізм «не зумів представити бачення суспільства, де представники всіх етнічних груп відчувають, що вони хочуть до нього належати» [67]. Також у жовтні 2010 р. А. Меркель зізналась, що ідея людей із різними культурними традиціями щасливо жити «пліч-о-пліч» не спрацювала, та що «спроби Німеччини створити мультикультурне суспільство повністю зазнали невдачі» [68]. Врешті, Н. Саркозі також приєднався до європейських лідерів, які засудили мультикультуралізм як невдалу політику, бо у лютому 2011 р. пояснив свою точку зору, заявивши, що «ми надто стурбовані ідентичністю особи, яка прибула, але недостатньо стурбовані ідентичністю країни, яка її прийняла» [69]. У доповнення ідея про колапс політики мультикультуралізму в цей час була висловлена і колишнім прем'єр-міністром Іспанії Х.М. Азнаром й іншими європейськими політиками, які дотримувались думки, що саме внаслідок політики мультикультуралізму відбувалась некоректна й неуспішна інтеграція іммігрантів у Європі [38].

На противагу, з-поміж прогресивних, ліберальних і соціалістичних теоретиків та політиків мультикультуралізм ще не вважають «похованим», але він однозначно вийшов з моди, принаймні порівняно з минулими десятиліттями свого розвитку [9, с. 15]. Водночас, починаючи з ХХІ століття, чимало науковців зазначають, що критика політики мультикультуралізму і навіть спроби засвідчити його «смерть» у країнах Європи є доволі відносними й умовними, адже мультикультуралізм – це одна із найбільш «експериментальних» та «хамелеонних», а не «однотонних» соціально-культурних і суспільно-політичних концепцій (внаслідок

чого існує багато різновидів мультикультуралізму і всі вони спрацьовують по-різному) [23, с. 36; 27].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Загалом у дослідженні констатовано, що оцінювання позитивів і негативів політики мультикультуралізму в країнах Європи залежить від того чи іншого змісту феномена мультикультуралізму, в результаті чого у сучасну епоху транснаціоналізму та глобалізації можна легко вийти за рамки опозиції «асимиляція – інтеграція – мультикультуралізм». З іншої сторони, невдача чи критика політики мультикультуралізму в країнах

Європи зумовлена його парадоксальністю, адже ця політика створила саме те, проти чого вона й боролась і бореться досі, зокрема жорсткі відмінності та ворожнечу між представниками різних груп (іммігрантів і більшості) й інституціоналізовану категоризацію та контроль титульної більшості над меншинами і переведення останніх у нерівне становище. Окрім того, мультикультуралізм у країнах Європи не може ефективно реалізуватись і через те, що не існує довіри між групами меншин та більшістю як на рівні безпеки, так і на рівні поваги до прав людини й громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Alexander J. Struggling over the mode of incorporation : backlash against multiculturalism in Europe. *Ethnic and Racial Studies*. 2013. Vol. 36, No. 4. P. 531–556.
2. Berman R. From folk to Ummah : A genealogy of Islamofascism. *Telos*. 2008. Vol. 144. P. 82–88.
3. Bowen J. Why the French Don't Like Headscarves : Islam, the State, and Public Space. Princeton : Princeton University Press, 2007. 290 p.
4. Brubaker R. The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany and the United States. *Ethnic and Racial Studies*. 2001. Vol. 24, No. 4. P. 531–548.
5. Caldwell C. Reflections on the Revolution in Europe : Immigration, Islam, and the West. London : Allen Lane, 2009. 384 p.
6. Choudhury T. Evolving models of multiculturalism in the United Kingdom. *Interculturalism : Europe and its Muslims : in search of sound societal models* / ed. by M. Emerson. Brussels : Centre for European Policy Studies, 2011. P. 107–133.
7. Elver H. Racializing Islam before and after 9/11 : From melting pot to Islamophobia. *Transnational Law and Contemporary Problems*. 2012. Vol. 21, No. 1. P. 119–174.
8. Eyerman R. The Assassination of Theo van Gogh : From Social Drama to Cultural Trauma. Durham : Duke University Press, 2008. 230 p.
9. Giddens A. Turbulent and Mighty Continent : What Future for Europe?. Cambridge : John Wiley & Sons, 2015. 224 p.
10. Gilroy P. «My Britain is fuck all» : Zombie multiculturalism and the race politics of citizenship. *Identities : Global Studies in Culture and Power*. 2012. Vol. 19, No. 4. P. 380–397.
11. Gole N. The public visibility of Islam and European politics of resentment : the minarets-mosques debate. *Philosophy and Social Criticism*. 2011. Vol. 37, No. 4. P. 383–392.
12. Goodman S. Controlling immigration through language and country knowledge requirements. *West European Politics*. 2011. Vol. 34, No. 2. P. 235–255.
13. Goodman S. Fortifying citizenship : policy strategies for civic integration in Western Europe. *World Politics*. 2012. Vol. 674, No. 4. P. 659–698.
14. Goodman S. Integration requirements for integration's sake? Identifying, categorizing and comparing civil integration policies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2012. Vol. 36, No. 5. P. 753–772.
15. Goodman S. Lost and found : an empirical foundation for applying the liberal test. *How Liberal Are Citizenship Tests?* / ed. by R. Baubock, C. Joppke. Florence : Robert Schuman Centre for Advanced Studies, 2010. P. 325–338.
16. Harris A. Shifting the boundaries of cultural spaces : young people and everyday multiculturalism. *Social Identities*. 2009. Vol. 2, No. 15. P. 187–205.
17. Hopkins N., Blackwood L. Everyday citizenship : Identity and recognition. *Journal of Community and Applied Social Psychology*. 2011. Vol. 21. P. 215–227.
18. Hussain Y., Bagguley P. Securitized citizens : Islamophobia, racism and the 7/7 London bombings. *The Sociological Review*. 2012. Vol. 60, No. 4. P. 715–734.
19. Joppke C. European Immigrant Integration After Multiculturalism. *Global and Asian Perspectives on International Migration* / ed. by G. Battistella. Springer, 2014. P. 77–99.
20. Joppke C. The retreat of multiculturalism in the liberal state : theory and policy. *British Journal of Sociology*. 2004. Vol. 2, No. 55. P. 237–257.
21. Joppke C. *Veil : Mirror of Identity*. Cambridge and Malden : Polity Press, 2009. 162 p.
22. Joppke C., Lukes S. *Multicultural Questions*. Oxford : Oxford University Press, 1999.
23. Kivisto P., Faist T. *Citizenship : Discourse, Theory and Transnational Prospects*. Malden : Blackwell, 2007. 176 p.
24. Kundnani A. The death of multiculturalism. *Race & Class*. 2002. Vol. 43. P. 67–72.

25. Kymlicka W. *Multiculturalism : Success, failure, and the future*. Washington : Migration Policy Institute, 2012. 32 p.
26. Lentin A., Titley G. The crisis of multiculturalism in Europe : Mediated minarets intolerable subjects. *European Journal of Cultural Studies*. 2012. Vol. 15, No. 2. P. 123–138.
27. Mason A. The critique of multiculturalism in Britain : integration, separation, and shared identification. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2018. Vol. 21, No. 1. P. 22–45.
28. McGhee D. *The End of Multiculturalism : Terrorism, Integration And Human Rights*. Buckingham : Open University Press, 2008. 198 p.
29. McLaren L. The cultural divide in Europe : Migration, multiculturalism, and political trust. *World Politics*. 2012. Vol. 64, No. 2. P. 199–241.
30. Meer N., Modood T. The multicultural state we're in : Muslims, «multiculture» and the «civic re-balancing» of British multiculturalism. *Political Studies*. 2009. Vol. 57, No. 3. P. 473–497.
31. Modood T. The state and ethno-religious mobilization in Britain. *Bringing Outsiders In : Transatlantic Perspectives on Immigrant Political Incorporation* / ed. by J. Hochschild, J. Mollenkopf. Ithaca : Cornell University Press, 2009. P. 233–249.
32. Modood T., Werbner P. *The Politics of Multiculturalism in the New Europe : Racism, Identity, and Community*. London : Zed Books, 1997. 276 p.
33. Ossewaarde M. The national identities of the «death of multiculturalism» discourse in Western Europe. *Journal of Multicultural Discourses*. 2014. Vol. 9, No. 3. P. 173–189.
34. Ossewaarde M. *Theorizing European societies*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2013. 272 p.
35. Phillips A. *Multiculturalism without Culture*. Princeton : Princeton University Press, 2009. 216 p.
36. Rattansi A. *Multiculturalism : A very short introduction*. Oxford : Oxford University Press, 2011. 184 p.
37. Schiffer S., Wagner C. Anti-semitism and Islamophobia – New enemies, old patterns. *Race & Class*. 2011. Vol. 52, No. 3. P. 77–84.
38. Tarifa F., Di Monte M. Failure of Multiculturalism? Immigration, Radical Islamism, and Identity Politics in Europe. *International Dialogue : A Multidisciplinary Journal of World Affairs*. 2016. Vol. 6. P. 5–28.
39. Verkuyten M. Ethnic group identification and group evaluation among minority and majority groups : Testing the multiculturalism hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2005. Vol. 1, No. 88. P. 121–138.
40. Verkuyten M. Social psychology and multiculturalism. *Social and Personality Psychology Compass*. 2007. Vol. 1, No. 1. P. 280–297.
41. Vertovec S. Multiculturalism, culturalism, and public incorporation. *Ethnic and Racial Studies*. 1996. Vol. 19, No. 1. P. 49–69.
42. Vertovec S. Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity. *International Social Science Journal*. 2010. Vol. 61, No. 199. P. 83–95.
43. Vertovec S., Martinovic B. Understanding multicultural attitudes : The role of group status, identification, friendships, and justifying ideologies. *International Journal of Intercultural relations*. 2006. Vol. 30. P. 1–18.
44. Vertovec S., Wessendorf S. *The multiculturalism backlash. European discourses, policies and practices*. London : Routledge, 2010. 224 p.
45. Winter E. Trajectories of multiculturalism in Germany, the Netherlands and Canada : In search of common patterns. *Government and Opposition*. 2010. Vol. 45, No. 2. P. 166–186.
46. Prins B. The nerve to break taboos : New realism in the Dutch discourse on multiculturalism. *Journal of International Migration and Integration*. 2002. Vol. 3, No. 3–4. P. 363–379.
47. Scheffer P. Het multiculturele drama. *NRC Handelsblad*. January 29, 2000. URL: <https://retro.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html> (Last accessed: 02.09.2021).
48. Badiou A. *Infinite thought : Truth and the return to philosophy*. London : Continuum, 2005. 160 p.
49. Allievi S. *Conflicts over Mosques in Europe : Policy, Issues, and Trends*. London : Network of European Foundations, 2009. 103 p.
50. Soysal Y., Soyland A. *Limits of Citizenship : Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago : University of Chicago Press, 1994. 244 p.
51. Bade K. Immigration and social peace in united Germany. *Daedalus*. 1994. Vol. 123, No. 1. P. 85–106.
52. Grillo R. British and others : from race to faith. *The Multiculturalism Backlash : European Discourses, Policies, and Practices* / ed. by S. Vertovec, S. Wessendorf. London : Routledge, 2010. P. 50–71.
53. Coenders M., Lubbers M., Scheepers P. Majorities' Attitudes towards Minorities in European Union Member States : Results from the Standard Eurobarometers 1997-2000-2003. Vienna : European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, 2004.
54. Simon P., Sala Pala V. We're not all multiculturalists yet : France swings between hard integration and soft anti-discrimination. *The Multiculturalism Backlash : European Discourses, Policies, and Practices* / ed. by S. Vertovec, S. Wessendorf. London : Routledge, 2010. P. 92–110.

55. Schauble W. Muslime in Deutschland. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 27 September, 2006. URL: <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/schaeuble-muslime-und-islam-sind-teil-deutschlands-16054156.html> (Last accessed: 02.09.2021).
56. Mishra P. A culture of fear. *The Guardian Books*. 15 August, 2009. URL: <https://www.theguardian.com/books/2009/aug/15/eurabia-islamophobia-europe-colonised-muslims> (Last accessed: 02.09.2021).
57. Monath H. Mit zähnen und klauen verteidigen. *Der Tagesspiegel*. 8 October, 2010. URL: <https://www.tagesspiegel.de/politik/islam-mit-zaehnen-und-klauen-verteidigen/1951782.html> (Last accessed: 02.09.2021).
58. Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York : Simon & Schuster, 1996. 367 p.
59. Hedetoft U. Denmark versus multiculturalism. *The Multiculturalism Backlash : European Discourses, Policies, and Practices* / ed. by S. Vertovec, S. Wessendorf. London : Routledge, 2010. P. 111–129.
60. Hansen R. Citizenship tests : an unapologetic defense. *How Liberal Are Citizenship Tests?* / ed. by R. Baubock, C. Joppke. Florence : Robert Schuman Centre for Advanced Studies, 2010. P. 25–28.
61. Michalowski I. Citizenship tests and traditions of interference with cultural diversity. *How Liberal Are Citizenship Tests?* / ed. by R. Baubock, C. Joppke. Florence : Robert Schuman Centre for Advanced Studies, 2010. P. 5–8.
62. Prins B., Saharso S. From toleration to repression : the Dutch backlash against multiculturalism. *The Multiculturalism Backlash : European Discourses, Policies, and Practices* / ed. by S. Vertovec, S. Wessendorf. London : Routledge, 2010. P. 72–91.
63. Vasileva K. Population and social conditions. *Eurostat Report*. 2011. No. 34/2011.
64. Howarth C., Andreouli E. «Has multiculturalism failed»? The importance of lay knowledge and everyday practice // URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/%E2%80%98Has-multiculturalism-failed-%E2%80%99-The-importance-of-Howarth-Andreouli/742fc5b0afe469a7e8e9c8b85bf35f032f060a8f> (Last accessed: 02.09.2021).
65. Wise A., Velayutham S. *Everyday Multiculturalism*. New York : Palgrave MacMillan, 2009. 282 p.
66. Wolsko C., Park B., Judd C. Considering the tower of babel : Correlates of assimilation and multiculturalism among ethnic minority and majority groups in the United States. *Social Justice Research*. 2006. Vol. 19. P. 277–306.
67. Cameron : My War on Multiculturalism. *The Independent*. February 5, 2011. URL: <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/cameron-my-war-multiculturalism-2205074.html> (Last accessed: 02.09.2021).
68. Angela Merkel : German Multiculturalism Has “Utterly Failed”. *The Guardian*. October 17, 2010. URL: <https://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-german-multiculturalism-failed> (Last accessed: 02.09.2021).
69. Nicolas Sarkozy Declares Multiculturalism Had Failed. *The Telegraph*. February 11, 2011. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/8317497/Nicolas-Sarkozy-declares-multiculturalism-had-failed.html> (Last accessed: 02.09.2021).